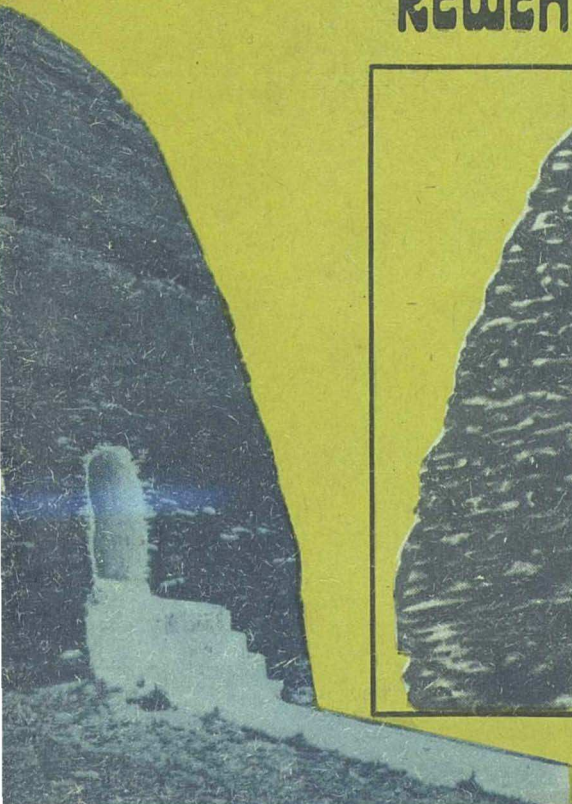

ЕСКЕРТКІШТЕР
ЕЛІНЕ САЯХАТ

ӨНЕР
БАСПАСЫ

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН
ҚОЗЫ КӨРПЕШ-БАЯН СҰЛУ
КЕШЕНІ

ЕСКЕРТКІШТЕР ЕЛІНЕ САЯХАТ

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН

ҚОЗЫ КӨРПЕШ-БАЯН СҰЛУ
КЕШЕНІ

АЛМАТЫ
«ӨНЕР»
1994

ББК 82.3 Қаз.—6
М 22

Редакторы — М. Жұмағалиев

Марғұлан Ә.

Қозы Көрпеш — Баян сұлу кешені: Естияр балалар үшін.— Алматы: Өнер, 1994.—32 бет.

М 22 («Ескерткіштер еліне саяхат» сериясы).—

Ғұлама ғалым Әлкей Марғұланның бұл кітабы Қозы Көрпеш — Баян сұлу кешенінің тарихынан, ел ішіндегі осы ескерткіш жайындағы аңыз-әңгімелерден мол мағлұмат береді. Шығарма тарихымызға жаңаша қарап, тың пайымдаулар тұрғысынан жазылған.

М $\frac{4803250201-32}{409[05]99}$ Жоспардан тыс.— 94

ISBN 5-89840-619-0

ББК 82.3 Қаз.—6

© Марғұлан Ә. — 1994

Қазақ халқы ғасырлар бойы айтып келген бұл жыр сахарاداғы мал өсіруші тайпалардың ең ескі дәуірде шығарған жарқын, сәулетті аңыз-әңгімесі. Бұл жайындағы дастандар әртүрлі тілде кездеседі, солардың ішінде әр дәуірде Қозы Көрпеш-Баян сұлу туралы айтылған орыс әдебиетінің үлгілері ерекше орын алады.

Бұл жазуларды зерттегенде алдымен ескерер бір нәрсе, олардың аса көңіл қойып қызыға қарағаны — Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың баяғы заманнан келе жатқан зират-мұнарасы — сәулетті етіп жасаған биік кешені. Ескі қазақтар ондай құрылысты «дың», «діңгек», «кешене» деп атаған. Олар Қазақстанның көп жерінде әлі күнге дейін сақталып келеді.

Қозы Көрпеш—Баян сұлу күмбезі Аягөздің оң жақ жағасында, Таңсық деген ауылдың қарсысына салынған. Қозы Көрпеш—Баян сұлу аңызы бойынша, оны тұрғызуға Сарыбайдың інісі Тайлақ би Тобыл өзені бойынан Аягөзге төрт сан қол (40 мың кісі) жіберіп, ас бергізіп, ат шаптырып, той жасайды. Қозы Көрпеш—Баян сұлудың күмбезін берік етіп тұрғызып, екеуінің кескін-келбетін тасқа түсіреді. Әсіресе Баян сұлудың өң-ажарын әдемілеп келтіреді (Радлов варианты).

Жанақ ақынның жырлауынша, елу мың кісіні бастап келген — Айбас. Олар үшін көш жерден (90 километр) тас тасып, Аягөздің биік белесіне күмбез орнатады. Ол

күмбез әлі тозған жоқ, оларды ұмыттырмай, артында белгі болып келеді.

Өлсе-дағы Қозыкем арманы жоқ,
Сурет болып бітіпті Аягөзге.

Халық аңызы бойынша Қозы Көрпеш—Баян сұлу күмбезіне қалаған тасты басқа бір таудан әкелген. Тау мен Аягөз өзенінің екі арасына көптеген тайпалардың мыңдаған кісілері атпен тізбектеле шеп құрып, тасты бір қолдан бір қолға беріп, жеткізіп тұрған.

В. В. Радлов Қозы Көрпеш—Баян сұлу мұнарасының қай заманда шыққанын түсінбеген; оғыз-қыпшақ дәуірінде «дың» салу әдеті болғанын білмеген, ол сөз бүгінге дейін қазақ пенен түрікпен тілінде сақталып келгенін айыра алмаған.

Қазақтармен қатар «дың», «деңгілі», «деңгілі тепе» түрікпеннің көп жерінде кездеседі. Әсіресе Ниса, Нишман қалаларының түбінде, Анау мешітінің қасында олар әдемі сақталған. Өзінің орналасуы бойынша бұл көне кешендер не дөңгелек, не төрт бұрышты болып көрінеді. Қазақстандағы ең ескі дыңдармен салыстырғанда олар кейінірек жасалған, оғыздар Сыр бойынан ауып, Амударьяға барған кезден (XI ғ.) шыға бастаған. Олардың ескі түрі көбінесе тастан салынған (Нұр-атада), кейбіреулері балшықтан салынғандықтан төбесі бұзыла бастаған. Сыр бойында көп кездесетін «дың-қорғандар» ерте дәуірде тұрғызылған мұнаралардың бүгінге талып жеткен қалдықтары ғана.

В. В. Радловтың дың құрлысынан ешбір хабары болмай, Қозы Көрпеш—Баян сұлу кешенін тұрғызған қалмақтар болу керек деген жорамалын білеміз. Құрылысты қалмақтарға телуінің бір жері қадым заманда кешенмен бірге жасалған бір топ мүсін тасты ғалымның мұнарадан бөліп қарап, екеуінің арасында мың жылдық айырма бар деген пікірге сенуі. Бүгінгі жаңадан жүргізілген зерттеу үлкен ғалымның зор қате жібергенін көрсетеді. Қасына мүсін тастар қойып тұрғызған дыңдар Ұлытауда, Кең

өзені бойында осы күнге дейін сақталып келеді. Оның үстіне В. Рубрук былай деген: «Команы (Кипчаки) строят для богачей пирамиды (дың), т. е. остроконечные дома, хотя камней там и не находятся».

Өте аянышты жері В. В. Радловтың бұл білмеген қате ойларын жаңа зерттеушілер пайдаланып, ғылымға бір талай қиындықтар келтірген.

Жырдағы ең жарқын айтылатын әдемі сурет Қозы Көрпештің кешені мен оның ішінде тұрған төрт мүсін тас. Жырда олар туралы былай деген:

Суреті Аягөздің тасында тұр,
Қабыры екеуінің қасында тұр.

Аягөздегі бұл кешен мен оның ішінде тұрған мүсін тастар ислам дәуірінен көп бұрын жасалған өте ескі дәуірдің белгілері. Олардың шыққан кезі түрік қағанатының тұсы. Яғни VI—VIII ғасырлар шамасы. Мүсін тасты халық сол кезден ерекше қадірлеген, тастан қиып адамның суретін салу сол заманнан қалған. Кешендегі төрт мүсін тас — «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» жырында айтылатын бейнелерді кескіндейді. Олардың үшеуі әйел, біреуі жас жігіт: халық аңызы оларды Қозы Көрпеш, Баян сұлу және оның апалары Айтаңсық пен Айғыздың суреттері деп айтады. Бір ғажайып жері, бұл аттар мүсін таста сақталып қоймай, жер аттарына қойылғанын да ескерген жөн. Сол жердегі тау — «Баян жүрек тауы» Аягөзге құятын екі өзен — Айтаңсық, Айғыз аталады. Бұлардың барлығын бір кездегі тарихта болған оқиғаны еске түсіріп, халық ортасына көп тараған терең сырларын сақтап келген, әдемі естеліктер деп түсіну керек.

Қозы Көрпеш—Баян сұлу кешенінің көрген көзге етер әсері керемет. Өткен ғасырда-ақ Аягөз өзенінің бойын өрлеп өтетін жолаушылар: мейлі ғалым болсын, мейлі әскербасылар болсын, оған соқпай кетпеген, кешен оларды өзіне еріксіз тартып, ол туралы қазақ халқы айтатын аңыздарды жазып алғызуға түрткі болған үлкен әдебиет мұрасына айналады.

Жалпы айтқанда, қазақ халқының қария сөзіне ой бөлу XVIII ғасырдың ортасынан бері сабақталған. Бұл кез орыс халқымен даламыздың тығыз байланыста болған кезі. Қазақтың атақты билері, шешендері орыс халқының білгіш адамдарымен кездесіп, оларға қазақ халқының тарихын, шежіресін, дәстүр-салтын қозғап, көп мағлұматтар бере бастаған. Қазақ халқының шежіресіне, қария сөзіне көп ой бөлген ғалымдар В. Н. Татищев (1686—1750), Н. И. Новиков (1744—1818), Н. И. Карамзин (1766—1826). Қазақ халқының қария сөзін, эпос жырын бірінші рет жазып алуға үлес қосқан Г. И. Спасский, И. П. Шангин, Г. Ф. Генс. Ал Қозы—Көрпеш жырының қазақша ескі қолжазбасын бірінші рет (1825) тапқан — И. Беленицин.

Беленицин бұл жырды Петербургке жазып апарып, Сенатқа, білім орындарына көрсетеді, қай жерден тапқанын айтады. Бұл жағдай А. С. Пушкинге де таныс болады. Кейін Орынборға келген сапарында (1833) А. С. Пушкин қазақ халқының ауыз әдебиетіне айрықша көңіл бөліп, көптеген асыл мұралармен бірге Қозы Көрпеш жырын да жазып алады. Осының дәлелі: Пушкин қағаздары ішінде «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» жырының бір нұсқасы сақталып қалған. Ұлы ақын 1812 жылы ол жырдың Уфада шыққан вариантымен де жақсы таныс болған. Қазақ жыршылары сүйіп айтатын Қозы Көрпеш—Баян сұлу дастанының кіршіксіз махаббатты ардақтайтын үрдісі А. С. Пушкинге өте ұнаған. Көне жырдың қарасөздік мазмұнын А. С. Пушкинге алғаш жазып беруші адам — Орынбордың жас инженері К. А. Бух (1812—1895). Ол «Плюшар энциклопедиясына» мақала жазып, «Русская старина», «Вестник Европы», «Отечественные записки» журналдарына мақалаларымен жиі көрінетін белгілі автор болған. А. С. Пушкин Орынборға келгенде К. А. Бух онымен жақсы танысып, жиі қатынасып жүрген.

Қозы Көрпеш—Баян сұлу кешені туралы мәліметтер мен аңыздардың бізге келіп жеткен орыс тіліндегі бір-

неше нұсқалары бар. Кешенді алғаш жарыққа шығарған академик И. П. Фальк (1771 ж.). Сол кешенді дәл сол жылы саяхатшы Г. Волошин көріп, суретін салып, карта-сына түсіріп алады. Ол карта күні бүгінге дейін Шет елдер министрлігінің үлкен архивінде сақтаулы тұр. Г. Е. Катанаевтың зерттеуінше, Волошин 1771 жылы Өскеменнен шығып, Балқашты жағалап өтіп, Іле өзенін бойлап Құлжаға барады. Осы жылы ол Жетісудағы атақты Қозы Көрпеш—Баян сұлу кешенін, онда тұрған төрт мүсін тастың суретін қағаз бетіне түсіреді.

Қозы Көрпеш—Баян сұлу кешенін ең алғаш рет жан-жақты зерттеп, ол туралы халық аузында сақталып келген аңыздарды толықтырып жазып алған ғалымдар: П. С. Паллас, И. Г. Андреев, А. И. Левшин.

XIX ғасырдың ішінде бұл кешенге деген орыс ғалымдарының ықыласы артпаса, кеміген емес. Отызыншы жылдары астроном В. Федоров, қырқыншы жылдары А. И. Шренк, елуінші жылдары Н. А. Абрамовтар келіп көріп, ел аузындағы аңыздарды жинап әкетеді.

Қозы Көрпеш—Баян сұлу кешенін, онда тұрған мүсін тастарды тереңірек зерттеген ғалым — Шоқан Уәлиханов. Ол осынау қадірлі жәдігерді көруге бірнеше рет арнайы келген. Ғалымның бақылауында, «Қазақстан жерінде сақталған архитектура белгілерінің ең ескі пирамида-мұнара, дың түрінде кездеседі. Дыңды әдетте даладағы таспен өріп тұрғызады. Жерден жоғары тік көтерілген мұнараның астыңғы іргесі төрт бұрышты түрде тұрғызылып, үсті сүйірленіп күмбезденеді. Мұндай дың құрылысын П. С. Паллас Торғай өлкесінде Тоғыззақ өзенінің бойынан кездестірген. Енді бірі Жетісуда, Ақсу өзенінің бас жағындағы Ордабайдың кешені. Оның ішінде де тік тұрғызылған мүсін тас бар. Оның сырт нобайы Қозы Көрпеш—Баян сұлу кешенімен бірдей». Шоқан бұл діңгекті көру үшін оған әдейі іздеп барады.

Шоқанның ең алғаш көруінше «екі ғашыққа арнап салынған атақты белгі осы күнге дейін Аягөз өзенінің оң

жағасында. Қызыл қия бекетінен 10 шақырым төменірек, Семейден Қапалға баратын жолдан біржарым шақырымдай әрірек тұрады. Күмбезді таспен қалап, арасына балшық құйып отырған. Биіктігі 7 құлаштай. Астын төрт бұрышты қырлап көтеріп, үстін пирамида сияқтандырып, ішінде еңсесі бар күмбез етіп жасаған. Үйдің ішкі қабырғасында тастан дөңгелете жасаған кісі отыратын орындықтар бар. Есігі оңтүстік-шығысқа қараған жоғарғы жиегінде терезе сияқты тесіктері көрінеді... Күмбездің іргесінде төрт мүсін тас тұр, олардың үшеуін алқамен әшекейлеген. Біреуі өзгесінен көп биік, бірақ басы жоқ, бір қара надан қағып түсірген. Ойға жүйрік бір қазақтың айтуынша бұл — басын шайтан қағып түсірген Қодар болу керек». Бірақ Қодардың мүсін тасы өз қабырының басында тұр».

1856 жылы Шоқан Ыстық көлге саяхатқа бара жатып Қозы Көрпеш кешенін әдемілеп суретке салмақшы болады. Ол туралы өзінің күнделік дәптерінде былай деп жазған:

«Мен Аягөзді сондай сүйемін, сондай қадірлеймін, оған сұлу Баянның алтын шашты Қозы Көрпешке ғашық болған аңызы әсер ететін болу керек, олардың махаббат жолындағы әрекеті осы өзеннің бойында өткен».

Шоқан кешенге қарай беттеп, Аягөзден шыққан түні жаңбыр құйып кетеді. Кездейсоқ кедергі Шоқанның да, оның ат айдаушысының да тынысын құртып, жүдете бастайды.

— Жаңбырдың ойлаған ойды іске асыруға бөгет болатын түрі бар. Есіл Баянның елесін қағазға түсіре алмай кетуім өте аянышты,— дейді Шоқан.

Кешеннің қасына келгенде де жаңбыр басылмайды. Күйменің терезесінен өзеннің арғы бетінде көп теректің ортасынан кешеннің ұзын мұнарасы көкке шаншылып, қызыл кірпіштен жасалғандай қызарып көрінеді.

Жаңбыр астындағы халқының антикасын (ескі өнерін) қағаз бетіне түсіре алмайтынына Шоқан қатты қиналады.

Оның үстіне су тасып, ар жаққа өтуге мүмкіндік болмайды.

— Қайтеміз. Бөгелмей жүре бер. Қайтарда тағы соғармыз, — дейді Шоқан айдаушыға. Қайтарында Шоқан мүсін тастарын тегісімен суретке салып алады. Ал кешеннің суреті архивінде сақталмаған, жоғалып кеткен. Қозы Көрпешті зерттеуге Шоқанның жоғарыда келтірген айшықты ойлары жарқын қазынаның бірі болып көрінуіне сөз жоқ.

Шоқанмен қатар Қозы Көрпеш кешенімен ХІХ ғасырдың орта кезінде көп айналысқан ғалымның бірі — П. П. Семенов—Тянь-Шанский. Ол кісі өзінің жол дәптеріне: «Кішкене Аягөз бекетіне таяу жерде қазақ аңызында айтылатын Қозы Көрпеш мұнарасын көрдім. Бір аянышты нәрсе — оның ұшар басын біреу зеңбірекпен атып түсірген. Ондай вандализм (бұзақылық) кімге керек болды екен. Мен түсіне алмадым», — деп жазады. Ғалымның зеттеуінше мұнараны жалпақ порфир тауының үстіне тұрғызған. Түрі мұнара (башня) іспеттес.

Ғалымның суреттеуінше, «Қозы Көрпеш кешені қазақ даласына атағы кең тараған қасиетті мекеннің бірі, қазақтар оның басына табынуға келіп жүреді. Бұл кешенмен тығыз байланысатын әйгілі поэзиялық аңызы бар. Олардың геройлары — Қозы Көрпеш пен оның сүйген жары — Баян сұлу. Қозы Көрпешті оның бәсекелес бақталасы атып өлтіргенде, Баян сұлу сүйгеніне деген құсадан бірге өледі». Петр Петровичтің бір қателескен жері, ол да Радлов сияқты кешен мен мүсін тастың арасындағы байланысты байқамауы. Кейінгі ғалымдардың байқауынша, кешеннің қай кезде салынғанын қазақтар ұмытқан, тек аңыз-дастанын ғана сақтап келген.

Бұл кешеннің құрылыс үлгісін қысқа түрде жазып алып, айтулы оқиғасын келтіріп отыратын ғалымдардан басқа бірнеше офицердің жазбалары сақталған. Олардың ішінде аса көңіл қойғандары М. Путинцев (1863), А. К. Гейне, П. Галицкий тағы басқалары.

М. Путинцев өзінің дәптеріне былай деп жазған: «Біз, Ш. Шебалин екеуімізді, Омбыдан Верныйға командировкаға жіберген еді. Жолшыбай «Қозы Көрпеш—Баян сұлу кешені» деп аталатын қазақтың тамын көрдік. Оның ішінде жатқан адамдардың біреуі қыз да, біреуі жас жігіт—олар қазақ даласына көп тараған атақты поэманың геройлары. Бұл кешенді білмейтін қазақ сирек кездеседі. Сағынышты ойға батқан мұнды кезінде бірін бірі сүйген екі ғашықты есіне түсіріп, көзінен жасын төгіп, жырлап отырады. Махаббат үшін жанын қиған ару қыздың ерлігін суреттеп, сүйгенінен айрылып қалған сағынышты өмірін құрбандыққа шалғанын жырлайды». «Қозы Көрпеш» сюжетін М. Путинцев Аягөз бойында 1863 жылы жазып алған. Бірақ жырдың мазмұнын түсінбей көп қателіктер жіберген. Оның жазуынша жас жігіттің аты — Баян сұлу, ал сұлулығымен дүние жүзін тамсантақан ару қыз — Қозы Көрпеш.

Қозы Көрпеш—Баян сұлу кешенін түбегейлі зерттеген ғалымдар: Г. Н. Потанин, Н. Н. Пантусов, С. Баранов, Н. Н. Балкашин, И. А. Кастанье, П. П. Румянцев, В. И. Масальский.

Көңіл қсюға тұрарлық құнды еңбектің бірі — С. Барановтың зерттеуі. Бұл кісі кешенді бірнеше күн тексеріп, алдымен оның сәулетті бейнесінің суретін салады. Қасында тұрған мүсін тастарды фотоға түсіреді. Халық аңызын жазып алады. Зерттеушінің ойынша, бұл аңыз көбінесе Семей облысында көп тараған. Баранов жазбасының қысқаша мазмұны төмендегідей: «Аягөз, Тарбағатай, Алакөл, Алатау, Балқаш төңірегінде туысқан екі кісі мекен етіп жүреді. Оларды Қарабай мен Сарыбай деп атаушы еді. Екеуі ұлы мен қызын бала күнінен атастырып қойса керек. Бірақ әлдекім ел ішіне «бұл екі бала қосылса, бақытсыз болады» дейтін сөз таратып жібереді. Қарабай осыған сеніп, жайлаудан Аягөзге көшіп кетеді. Сарыбайдың ағасы Ажыбайдың «серттескен антымызды берік ұстайық, адал көңілді айнытпайық» дегеніне Қара-

бай көнбейді. Көп уақыт Баянауыл тауын жайлап отырады. Сол арада Баян сұлуды көруге жан-жақтан серілер жиналады. Қодарқұл олардан Баянды қызғанып, өзінің құдық қазған еңбегін айтып, қызға қолқа салады. Еріксіз алмақ болған Қодарға Баян үш түрлі қиын жұмыс тапсырады: а) малдың есебін ал, б) сусыз жерден көп терең құдық қаз, в) Таңсықтың күмбезінің қасына Аягөздің суын келтіріп үлкен көл жаса,— дейді. Қодар бұның бәрін істейді. Бұл кезде Баян сұлуды іздеп Қозы Көрпеш елінен шығады. Жол-жөнекей талай қиындықтарды көреді. Баянауылға келсе Қарабай көшіп кетіпті. Ессіз жұртта киіктің етін қақтап жеп отырған бір қарияға жолығады. Ол Қозының жолын тосып отырған Ажыбай қария екен. Қозыға жөн сілтейді.

Қозы Қарабайдың аулына келіп, малын бағып жүре береді. Ендігі ойы өзінің кім екенін Баян сұлуға айтып жеткізу. Бір күні Қодар жоқта киіз үйдің есігінің алдында отырып, күй тартып, ән салады. Өлеңіне Баян сұлу мен Қозыкені жас күнінен атастырып қойған тарихын арқау етеді. Сөз арасында анда-санда: «Жақында досы келеді, қабылдар ма екен қалыңдық»,— деп қайталап отырады. Баян турасынан: «Қабылдаймын»,— дейді. Бір күні Қозының жарқыраған алтын шашын Баян көріп қалып, оның Қозы екенін таниды. Содан кейін күймеде бірге жатып жүреді». Соңғы сарындары өзге нұсқаларда айтылатын мотивтермен бірдей.

Қозы Көрпеш мұнарасы туралы халық аңызын көбірек жинаған — тюрколог Н. Н. Пантусов. Әр кезде тапқан жаңа ой, жаңа деректерді ғалым сол кезде жергілікті орында шығатын газеттер мен журналға жариялап, кейде жеке кітап түрінде шығарып отырған.

Қозы Көрпеш—Баян сұлу мұнарасын, оның сюжет құрылысын көп бойы қызыға зерттеген аяулы ғалымдардың бірі — Г. Н. Потанин.

Қозы Көрпеш—Баян сұлу жырын жаңадан жинау үшін, оның мұнарасын жақсылап зерттеу үшін Г. Н. По-

танин көп ғалымдармен, қазақ ақындарымен, шежіре айтушылармен тығыз байланысып отырады. Осының нәтижесінде оның қолына Қозы Көрпеш—Баян сұлудың бірнеше варианты түседі. Оларды жіберген атақты Абай ақын (1884 ж.), Е. А. Александров, К. В. Урасов тағы басқалар. А. Н. Седельниковтың Г. Н. Потанинға жазған хатында: «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» аңызын жию туралы бүгін Атбасарға хат жазып жібердім»,— делінген.

Г. Н. Потаниннің Қозы Көрпеш—Баян сұлу жырын жаңадан жинау керек деген пікіріне жауап жазған А. Н. Белослюдов былай дейді: «Сіздің Қозы Көрпеш туралы жазған хатыңызға көп ой бөлдім, ол туралы әрбір ауданға хат жазып сұратып жатырмын, іске асатын түрі бар. Бұл аңыздың варианты неғұрлым көп болса, соғұрлым маңызы аса бермекші. Экспедицияға шығып бара жатырмын. Қозы Көрпеш жырын Балқаш төңірегінен, оның мұнарасы тұрған Аягөз бойындағы қазақтар ортасынан жиып алсам деймін... Семейге таяу жерде оның жаңа варианты табыла қоймады, бәрі Катанаевтың вариантына ұқсас. Қозы Көрпештің кешеніне екі рет бардым, онда мүсін тастар бүтіндей жоқ. Кешеннің бір жақ бүйірін артиллерист нысана ғып атқан, ол қазір бұзыла бастаған. Мархұм ағамның (Виктор Николаевич) маған айтуынша, Қозы Көрпештің екі мүсін тасын Германияға алып кеткен». Виктор Николаевич Белослюдов Қозы Көрпештің өліп жатқанын бейнелейтін суретін жасау үшін көп мәлімет жинаған адам.

Қозы Көрпештің жырын, басына қойған мұнарасын тексерумен бірге Г. Н. Потанин оның жүріп өтетін жолына да көп мән берген. Бұл жол — Қарабайдың Аягөзден

Виктор Николаевич Белослюдов бұл суретті қарындашпен түсірген. Өліп жатқан Қозының қасында жылап отырған Баян мен Айбас екеуі. Қозының үстінде әделі жап, безелген кісе. Бұл суретті бізге ұстаз болған Н. Н. Белослюдов маған сыйға тартқан еді, қазір менің архивімде. Ә. М.

Арқаға, одан әрі Есіл, Тобыл өзеніне дейін көшіп барып қайтатын жолы. Әрбір вариантта жолығатын жер аттары: Аягөз Жауыр, Меңзек, Тоқырауын, Жәмші, Алтынсандық, Қарқаралы, Баян ауыл, Қараөткел (Есіл бойы), Домбыралы, Моншақты, Түмен.

Қозы Көрпеш жазды күні жайлауда әрбір ескі вариант бойынша өте теріскейде, Түменнен әрі, Мұз теңізіне таяу жерде отыратын болған. Дербісалин вариантында (1834 ж.) былай айтылады:

Бір су бар ұзын аққан теріс түстікте,
Табарсың тап ол жерден Қозы Көрпешті.

Демек, бұл — ұзын аққан Ертістің Обь өзеніне құйылатын жерлері. Айбас Баян сұлуға барып, еліне қайтқанда, Аягөзден Арқаның барлық жерін оңтүстіктен теріскейге қарай аралап өтеді. Жолында Жауыр, Жамшы, шақты, Есіл өзенінен төмен ағып, Түменге келеді, содан Қарқаралы, Баянауыл, Нұра қалады. Домбыралы, Монкейін Мұз тауында отырған үйіне жетеді.

Айбас құл ат тізгінін бір тартып ап,
Мұз тауында отырған үйге барған.
(Радлов варианты).

Баян Қозы Көрпешке арнап Айбастан әртүрлі сәлемдемелер жіберіп отырады, оның ішінде Алтынсандық (Жәмші өзеніне таяу жердің аты), Қарқара (бас киім), Домбыра, Моншақ (Моншақты) бар. Жырдың әрбір вариантында Айбас ол дүниелерді Қозыкеге жеткізе алмай, жолшыбай жоғалтып отырады. Міне, осы мотивті Г. Н. Потанин «Айбастың іздері» деп атаған. Жырда былай делінген:

Айбас құл адасқанын енді аңғарды,
Ғарып жанын қыз үшін отқа салды.
Баян туған жерінде демін алып,
Баянаула деген тау содан қалды.
Жәмшіде ақ жамшысы түсіп қалды,
Домбырасы, моншағы бірге қалды.

Айбас құл адасқанын енді біліп,
Есіл-Нұра бойына қайта оралды.
(Шөже, 1864 ж.).

Қозы Көрпеш—Баян сұлу жырының әр варианты бойынша Қарабай жазда Аягөзден солтүстікке, Түменге қарай көшсе, Сарыбай да Сыр бойынан Арқаға өрлейтін. Екеуі солтүстікте жайлауда жүріп дос болады, ол жақта бұғы өте көп, екеуі аңға шығып, бұғы атып, қызық көреді. Аңыздың айтуынша, Сарыбайдың арғы атасы түркпен еді дейді. Бұл әфсене ескі дәуірде Сыр бойын қоныстаған не оғыз, не қыпшақтарды еске түсіреді. VI—X ғасырларда оғыз бен қыпшақтардың қыс Сыр бойын қоныстап, жаз Сары Арқаға жайлауға шығатынын Жувейни, Рашид-ед-дин, Абулғазы әдемілеп суреттеген. Демек, оңтүстік пен солтүстік арасында көшіп жүру тәртібі ту ескі дәуірден келе жатқан дағды. Қысты күні жылы жақты қоныстап, жаз шыға солтүстікке, салқын жайлауға көшіп барып отыру салты ескі сақтарда, ғұндарда, үйсін, қаңлыларда болған. Осының айғақ бір көрінісі және заманның қызық әңгімесі «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» аңызында тамаша сақталған.

Бұл жырдың В. В. Радлов жазып алған варианты бойынша, Қарабай жазғытұрым Аягөзден шығып, алдымен Жорға, Жауыр, Шұбарайғыр тауларына келіп қоныстайды. (Бұл жерлердің аттары Шұбартау ауданында осы күнге дейін сақталған). Шұбарайғырдан шығып Қарабай қазіргі Ақтоғай ауданындағы Қазаңғап өзеніне сәл дамылдап, одан тоқырауын, Жәмші өзендеріне келіп, малын семіртеді. Ендігі беталысы — Орманбет-Атбасар төңірегіндегі Есіл өзені. Одан әрі Домбыралы, Моншақты тауларын басып өтіп, Түменге, Мұз теңізінің жағасына жетіп жығылады. Жырда бұл сурет өте жарқын түрде айтылған:

Орманбеттен аттанған он сан ноғай
Біреуінің ақылы он сан қолдай.

Мұз тауына екі хан келді көшіп,
Байлығы шыққан екен талай-талай.

Енді Мұхтар Өуезов жариялаған Жанақ ақын вариантындағы көш сілеміне көз жіберейік. Қарабай Аягөзден шығып, тағы да Жорға, Шұбарайғыр тауына келеді, одан Мейзекке өтеді. (Абралы ауданы, Жанақтың туған жері), одан Тоқрауын, Жәмшіні біраз қоныстап, бетін Алтынсандыққа бұрады (Ақшатау төңірегі), Қарқаралы, Баянауыл, Шідертінi басып, Қараөткелге (Есіл бойына) еру жасайды. Тағы үдере жол тартқан көш Домбыралы, Моншақтыны басып, Түменге, Мұз теңізіне жетеді де, осы араны жайлап қайтады.

Осы вариант бойынша, Тобыл өзені бойында шалқып жатқан ұлы жайлау Балталы деп аталған. Демек, ағаштан қиылып салынатын жазғы әдемі үй үшін ылғи балтамен жүру әдет болған. Жырда ол туралы:

Тоқтамай, күн-түн қатып ұдай көшіп,
Екі бай Балталыға бірдей келді,—

Бұл Балталы—Мұз теңізіне таяу тұрған салқын жайлаудың бірі. Қарабай осы Балталыны қалдырып, Аягөзге көше қашып жөнелгенде, екі қыз ол жермен қоштасып, жөргекте жетім қалған Қозыкені есіне түсіріп: «Балталы, бағаналы ел, аман бол»,— деп зар төгеді.

Халық эпосында Мұз теңізінің маңайы — қыпшақтардың жаз бойы отыратын жайлауы. Екі қыз бұны әдемі суреттеген. Қыпшақтың бұл жайлауы, әсіресе олардың атақты «Ақ Көбек» жырында жақсы айтылған. Алып ер Ақ Көбек жаумен алыспайды, оның алысатыны бір ғана теңіздің мұзы, табиғаттың аяусыз күші. Ол мұз аршып, малға жайылым, өріс іздеумен болады.

* * *

Жырда айтылатын киелі мотивтің бірі — «Шоқ терек». Ол — Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың қызық көріп, ғашықтық өмірін қосқан, махаббат туын тігіп, екі жүректің біріккен жері. Қозы Көрпеш әфсенесінде қазақтар бұл

Шоқтеректі сондай сәулетті етіп, шалқыта айтып берген. Халық аңызы бойынша ол Шоқтерек кейінгі заманға дейін сақталып келген тәрізді. Шоқтерек Қозы Көрпеш—Баян сұлу мұнарасының солтүстік батыс жағында 8 шақырымдай жерде тұрса керек. В. В. Радлов жазып алған вариант бойынша бұл Шоқтерекке Айбас талай рет келген. Баян сұлу екеуі өліп жатқан Қозыкені құшақтап терек түбінде Тайлақ би бастаған көп ел Арқадан Аягөзге келіп, мұнараны тұрғызғанша отырған деседі. Халықтың кәрия сөзі Айбас пен Айғыздың кешені де осы Шоқтеректің қасында болғанынан мәлімет береді. Бір таң қаларлық нәрсе, Шоқтеректің тұрған жерін өткен ғасырдағы қазақтар жақсы біліп, оны жерді картаға түсіріп жүрген топографтарға айтып берген. Осының нәтижесінде 1909 жылы шыққан Батыс Сібірдің масштабы он шақырымдық картасына «Чоктерек» деген атау кірген. Бұл картада Қозы Көрпештің белгісі екі жерде көрсетілген, бірі — Аягөз бейінінде тұрған биік мұнарасы, екіншісі — сол өзеннің төменгі сағасындағы Қозы Көрпештің ағасының тамы «могила Козы Корпеша ақалы» (ағасы), демек, Айбастың бейіті. Айғыздың кешені де осы арада болған.

* * *

Қозы Көрпеш—Баян сұлу жырын орысшаға ең алғаш көркем тілмен аударған Георгий Николаевич Тверитин. Ол қазақ тілін бала кезінен үйрене бастаған. Оның туып өскен жері бүгінгі Көкшетау облысы, Щучье станциясы. Бес жасында оның үйі Ақмола облысына, Вознесенге көшіп келеді. Бұл арада Георгий қазақ балалары оқитын мектепке түсіп, қазақшаны судай біліп алады. Оған өте жақын дос болған ағайынды екі бала Жамақаевтар Георгиймен қазақша сөйлесіп, көп жәрдемін тигізген: Тобыл семинариясында Тверитин әдебиетке қатты қызығып, өз өмірін әңгіме етіп жаза бастайды. Кейін Ленинградқа барып оқығанда ақындық шабыты оянады. 1913 жылы.

ақын қазақтың эпос жырын орыс тіліне аударуды құлшына қолға алады. «Менің, — дейді ақын, — аса сүйетінім — қазақ ортасына көп тараған «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» жыры. Осыны өлеңмен айтып берсем деген талабым бар. Өйткені бұл өзінің тарихи негізін өте әдемі сақтаған көркем аңыздың аса бір ғажайып түрі». Немере апасы Т. М. Фарафонтова Тверитинге көптеген қазақ материалдарын жинап береді. Алғашқы қолжазбасының кіріспе сөзінде ақын былай деген: «Қозы Көрпеш Баян сұлу» қазақ халқының толқынды күймен жырлайтын махаббат жыры. Тілі тәтті құйылма ақындар оны кең даланың түпкір-түпкіріне жеткізіп, асқан жыршылар оны ғажайып көркем бейнеге айналдырған».

Георгий Николаевич жырдың әртүрлі нұсқасын іздейді. Аягөздегі Қозы Көрпеш—Баян сұлудың мұнарасын көріп, оны суреттеп жазады.

Қозы Көрпеш—Баян сұлу жырын аударуға кіріскен орыс ақынының пайдаланған деректері: Шоқанның жазулары, Нұғайбай ақынның шығармасы (Тарбағатай), И. В. Аничковтың, А. Н. Харузинның зерттеулері Ақмола облыстық газетінде басылып шыққан. Қозы Көрпеш—Баян сұлу туралы халық аңызы, «Қозы Көрпештің» Жанақ айтқан варианты. Бұл варианты ол не Аягөзден, не Шыңғыстаудан, не Г. Н. Потаниннен алған сияқты. Т. М. Фарафонтованың естелігі бойынша, Қозы Көрпеш—Баян сұлу жырын әдемілеп айтып берген Жанаққа Құнанбай мен Солтыбай жақсы ат мінгізіп, жібек шапан жапқан.

Г. Тверитиннің жырды орысшаға аударуға кіріскенін естіген Г. Н. Потанин оған зор қуаныш білдіріп, жас ақынға көмек көрсетуді өзіне міндет етіп қояды. Бұл жағдай Г. Н. Потанин мен Т. М. Фарафонтованың жазысқан көп хаттарынан мәлім.

Осыларды негізге алып отырған Г. Тверитин 1913 жылы Қозы Көрпеш—Баян сұлу жырының бірінші вариантын

өлеңмен жазып шығады. Бірақ аударма баспада жарық көрмейді. Бұл вариантты Т. М. Фарафонтова 1940 жылы ЦГАЛИ архивіне тапсырған. Жырдың негізгі нұсқасы Жанақ айтқан вариант, ең толық, ең көркем түрі. Оның мазмұны: ақынның кіріспе сөзі, екі байдың аңда жүріп антасуы (песнь о клятве), Сарыбайдың толғауы (песнь Сарыбая), тағдырдың толғауы не Сарыбайдың тағдыры (песнь о судьбе), қарт бақсының толғауы (песнь старого бахсы), Қодарқұл (песнь о Кодаркуле), Баян туралы жыр (песнь о Баяне), Қозыке туралы жыр (песнь о Козыке), махаббат туралы жыр (песнь о любви), Тазшаның жырлары (песни Тазша), Баянның жыры (песня Баян), күндестік туралы жыр (песня ревности), Қозы Көрпештің өлімі, кек алу жыры (песнь о мщении), жоқтау жыры (песнь плача), Баян сұлудың бірге өлуі (песнь о смерти Баян сұлу), Айбастың жыры (песнь джигита). Барлығы 183 бет, кейбір жерлерінде қазақтың рухани тіршілігін өз ойынан қосып стырады. Бірінші вариантты толық бітіп болған соң, оның машинкаға басқан нұсқаларын Г. Н. Потанинге, В. В. Вересаевке, В. А. Львов-Рогачевке сынауға жіберіп отырған.

Г. Н. Потанин 1914 жылы бірінші январьда, Т. М. Фарафонтсваға жазған хатында былай деген: «Рукопись Вашего племянника я передал двум своим друзьям с просьбой прочитать и сказать свое мнение. Через пять дней поеду в Омск, чтобы прочитать доклад в отделе географического общества. Там проживу неделю. Вернувшись и сам прочитаю киргизскую поэму и сообщу Вам о своем впечатлении» (Гос. Литер, музей на Б. Якиманке, архив Г. Н. Потанина, ф. 151).

Революциядан бұрын Г. Н. Тверитин Қозы Көрпеш—Баян сұлу аудармасын жарыққа шығара алмады. Ол тек совет дәуірінде, 1927 жылы Қызылорда қаласында дүниеге келді. Сған алғы сөз жазушы сол кездегі халық ағарту комиссары С. Сәдуақасов, оған жарқын сөздер

айтып рецензия жазушы Г. Вяткин. Екі рет Илияс Жансүгіровтың алғы сөзімен Алматыда, бір рет Москвада шықты (1949 ж.).

* * *

Ғасырлар бойы жарқын түрде жырланып келе жатқан Қозы Көрпеш—Баян сұлу жыры ең ескі аңыздардың бірі. Ол тым кене замандағы түркі-монғол тайпаларының арасында көп тараған бір ғажайып оқиғаның сюжеті. Бұл аңыздың ең ескі заманда (б. з. III ғасыр бұрын) дүниеге келіп, содан жырға айналғанын дәлелдейтін нәрсе — алтыннан құйылған белбеудегі әдемі эпикалық сюжет. Онда көркем түрде «Шоқ терек» бейнеленген, оның түбіндегі екі жастың махаббат елестері сақталған. «Шоқ теректі» суреттеген бұл алтын бейне XVIII ғасырда Ертістің күншығыс жағында жатқан байтақ даладан, Алтай тауының ішіне таяу жерден табылған. Ол бейне бүгінде Эрмитажда сақтаулы тұр. Ғалымдардың зерттеуі бойынша бұл эпикалы алтын бейне біздің заманымыздан III—IV ғасыр бұрын жасалған. Ол суретті ескі жазуларда «көшпелі елдің дем алатын ағаш түбі» деп атаған. Қазақ пен алтай тілдерінде «Шоқ (чо) терек» дейді. Шоқ теректің түбінде отырған жігіт пен қыздың суреті белбеуді көркемдеу үшін жасалған әдемі алтын ілгектің бетіне түсірілген. Ілгек қос қапталдан, оң жақ, сол жақ болып біріне бірі өте ұқсас боп жасалған. Екеуіндегі сурет те бірінен бірі аумайды. Суреттің негізгі фоны жапырақ жайған шоқ терек. Оның түбінде бір жас әйел мен бір сақа кісі отыр. Әліп жатқан алып ердің басы жас әйелдің тізесінде, бөксесі сақа кісінің алдында жатыр. Еркектің қолында екі аттың тізгіні бар. Ту сыртында ағашта ілулі тұрған өлген ердің садағы, қорамсақтан толы жебенің қауырсын басы көрініп тұр. Еркектің басында қазақша елтірі бөрік, белінде кәмар белбеу, мұртының қос қияғы тас мүсіндегі мұрттар сияқты екі жағына созыла түскен. Әйелдің басында ерте замандағы тө-

бесі шошайған биік қарқара, үстінде кебенек, бір қолымен өліп жатқан ердің басын жайлап сипап отыр. Әйелдің басындағы қарқарасы Пазырықтан табылған қарқараға өте ұқсас.

Аттың басындағы жүгендері өте сыпайы, үзенгісіз ертоқымы ғалымдардың бақылауынша Пазырық қазынасынан шыққан ер-тоқымға өте ұқсас. Ердің үстінде былғарыдан жасалған әдемі көпшік, алдында өмілдірік, артында құйысқан. Жүгеннің әсем тізгіні мен шылбыры да анық байқалады.

Бұл Шоқ теректі суреттеген алтын ілгектің Пазырық дәуірімен (V—III) замандас болуы өте қызықты. Ол сол дәуірдегі тарихи-мәдени белгілерді еске түсіретін бір сирек жолығатын шындық.

Мұның ең таң қаларлық жері — сюжетінің тереңдігі. Ол ерте дәуірдегі көшпелі тайпалардың тұрмысынан алынған, эпикалы геройларды суреттеуінде. Сақ, ғұн, үйсін дәуірінде Шоқ терек эпикалы поэма шығарудың бір негізгі орны, оқиғаның молынан туатын жері, халық ойында ерекше орын алған, сүюдің, махаббаттың шарықтар бесігі. Шоқ терек алып ердің күш жиып, шынығатын жері, өзімен бірге атының да тынығатын жері. Алып ер Шоқ теректің түбінде көп күндер ұйқыға батып, ғажайып түс көретін мекені, өзінің сүйген жары — қалыңдығымен кездесіп, көп қызыққа бататын мекені. Жау қолынан өлген ерді жұрт аңызда әрқашан Шоқ теректің түбінен табады, өлген ерді қалыңдығы Шоқ теректің түбінде отырып тіріледі.

Шоқ теректі бейнелеген белбеудегі сурет көне тарихтың өлмес куәгері. Себебі бұл ескі дәуірде жасалған алтыннан құйылған Шоқ теректің, онда отырған адамдардың, оның әрбір көрінісінің сюжет мотивтері қазақ халқы мен Алтай елі айтатын эпос жырында осы күнге дейін сақталып келген. Ол әсіресе ең ескі дәуірден келе жатқан «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» жырынан Алтай елі жыр-

лап келген «Қозыке мен Баян», «Қозын Әркеш» дастандарынан әдемі көрінеді.

Ең ескі дәуірдегі әлеуметтік мотивтің көне түрі эпикалы геройлардың өлім ұйқысында жатып, ұзақ ұйықтауы. Қазақтың Қобланды батыры аңыз-ертегіде тоғыз ай теректің түбінде оянбастан ұйықтайды, Алтай елі айтатын Ақ-тойшы бірнеше жыл теректің түбінде ұйықтап жатады. Сондай-ақ Қозы Көрпеш Шоқ теректің түбінде қатты ұйықтап жатқанда, Қодар келіп атып кетеді. Баянның сөзі:

Бір пәледен құтылып қаша алмадың,
Қара басып ұйқыңды аша алмадың.
Ояу болсаң, ол итке қылар едің,
Ұйықтап жатып Қодарды ата алмадың.

Белбеудегі алтын бейнеде көрсетілген атақты сюжеттің мотиві қазақтар жырлайтын «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» жырында тура сол қалпында сақталған. Шоқ теректің түбінде өліп жатқан Қозыкеге Баян сұлу мен ағасы Айбас келіп, екеуі оны көп заман әлдилеп отырады, екеуі де мұңды қайғыда болады. Жыр:

Келді ғой Шоқ терекке Баян бақыр,
Болады сол арада заман ақыр.
Зар жыламай не қылсын сорлы Баян?
Қозыке арыстандай болып жатыр.

Бір жағынан Айбас келіп бірге аяласады, бірге күңіренеді.

Баян жары қасына барды дейді,
Басын бұрып мойнына салды дейді.
Қодар құлды өлтіріп, кегін алып,
Алған жарын құшақтап жоқтайды енді.
Жатырмысың, баурым, жер бауырлап,
Қарға жүнді қамыс оқ, соны ауырлап,
Шыбын жаның бар болса түре келші.
Баян келді қасыңа құстай зырлап.

Баян сұлу Шоқ теректің түбінде Қозыкені құшақтап отырып, жасағаннан оны аз күнге тірілуін сұрайды. Тілегі

қабыл болады. Бір вариантта Қозыке үш күнге тіріліп, жарық дүние көреді. Баян да армансыз құшып, сүйіп қызығына батады.

Үш күндік Қозыкені жан тербеткен,

Армансыз үш күн, үш түн дәурен өткен.

Бұл жердегі таңсық нәрсе — Қозы Көрпештің өліп тірілуі, олардың жаңадан қызық өмірдің құшағына кіруі. Бұл сарынды М. П. Грязнов ерте замандағы геройлық жырдың ұлы мотиві, оның екі мың жылдан аса халыққа әсер еткен негізінде дейді. Алып ерді жаулары тірі күнінде өлтіре алмай, оның тек ұйықтап жатқан кезін аңдыған. Мұны «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» жыры мен Алтай елі айтатын «Козин Эркеш» негізін бұлжытпай сақтап қалған. Бұл ескі заманның ұлы мотивін бергі дәуірге дейін алып келген бір ғана қазақ халқы мен Алтай елінің есы эпос жыры.

Алтай елінің ақызы бойынша өліп жатқан алып ерді тірілту ой-сананың жойқын көрінісі болған. Алып ерді тірілту үшін сұлу қыз атқа мініп, Алтай тауын тегіс аралап, жан суын іздейді, алты теректің суын табады, Қаратаудың аршасынан жан суын алады, әкеліп, алып ерді тірілтеді. Көзге ерекше түсетін бір ғажайып жағдай, қазақ жырында Қозы тірілгенде, Шоқ теректің түбінде Қозыке мен Баян мініп келген Қозы күрең мен бақа айғыр тұрады. Алтай жырында алып ер тірілгенде Шоқ теректің түбінде Байым Сур мен Бачигай Қараның екі аты тұрады. Бұлардың барлығы алтыннан құйылған «Шоқ терек» суретіне өте ұқсас. Демек «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» сюжеті сол алтын ілгек жасалған кезде туғанын білдіреді. (біздің зам. I—III ғ. бұрын).

«Қозы Көрпеш—Баян сұлу» жырын Алтай елінде айтылатын оның әрбір варианттарымен салыстырып көргенде, көп ұқсастық бар екені мәлім болды. Мұны марқұм Ысқақ Дүйсенбаев пен С. Каташ та көрсеткен.

Ескі дәуірдегі түрік-монғол халықтарының эпос жыры тек жырмен айтылып қоймай, ол алтыннан, қоладан, кү-

містен әдемі сурет болып құйылып, алып ердің жұрттан асқан бейнесі, мінезі, жан күйі, ерлік ісі әсерлі жасалынып отырған. Алтыннан, қоладан құйып, мүсін жасау — ерлік мотивін ардақтаудың бір түрі.

Бұл мүсіндердің ішінде ең ескісінің бірі — Қозы Көрпеш пен Баян сұлуға арналған ескі дәуірдегі сюжетті дастан кейіпкерлерінің мүсіні. Ол біздің заманымыздан екі мың жылдан аса бұрын шыққан. Сол кездегі көшпелі тайпалар бұл жырды ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа айтып, біздің заманымызға дейін жеткізген. Бергі кезде ол, әрине, көп өзгеріске түсіп, кейде жаңа сюжеттер қосып алып отырған. Бірақ ол қалайда өзінің түбегейлі мазмұнын сол қалпында сақтады.

«Қозы Көрпеш—Баян сұлу» жырының қай кезде шыққанын жақсылап айыратын белгінің бірі — оның күмбезі. Бұл күмбез — өте ерте уақытта, исламнан көп бұрын, ғұн заманында, не түрік қағанаты кезінде тұрғызылған белгі. Оны күмбездің күншығыс жақ бетінде тұрған мүсін тастар дәлелдейді. Себебі тастан дөңгелек үй, мұнара жасау, түрік қағанаты кезінде ерекше орын алған. Қыпшақ пен оғыздар ондай дөңгелек, төбесінде күмбезі бар тас үйлерді «дың», «діңгек», «үй тас» деп атаған. Ол сөздер сол тарихи дәстүрді жалғастырып, олардың ұрпақтары қазақ пен түркмен тілінде жақсы сақталған. Дөңгелете салған «тас үйлер» бүтіндей жазды күні отыратын киіз үйге ұқсайды, асты дөңгелек, төбесінде биік еңсесі бар, сырты күмбезденіп, сәулет беріп тұрады. Қазақтың көп жырында айтылатын «еңсесі биік ақ ордам» осының архитектуралық композициясын жарқын түрде суреттейтін бір ашық ұғым.

Тастан жасалған дөңгелек үйлердің архитектурасын ту баста жасап шығарған елдер: сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар. Түрік қағанаты кезінде ол бұрынғыдан гөрі көркейе түседі. Бұл айтқан елдер жаз күні киіз үйде отырса, қысқа қарсы киіз үйге ұқсатып жасаған жылы үйде қыстады. Рум жазушыларының бақылауынша, «сақ-